

PARA
OIRTE
MEJOR...

Un exvoto de terracota del
Tossal de Manises (Alicante)

MARQ
MUSEO ARQUEOLÓGICO DE ALICANTE

DIPUTACIÓN
DE ALICANTE

PARA OírTE MEJOR...

Un exvoto de terracota del
Tossal de Manises (Alicante)

PER SENTIR-TE MILLOR...

Un exvot de terracota
del Tossal de Manises (Alacant)

TO HEAR YOU BETTER...

A terracotta votive offering
from Tossal de Manises (Alicante)

Eric Verdú Parra

La pequeña figura de terracota popularmente conocida como el “Orellut” de *Lucentum* (Tossal de Manises, Alicante), constituye una de las señas de identidad del yacimiento y todo un icono para el Museo Arqueológico de Alicante-MARQ. Sobre esta pieza, paradójicamente, se desconoce mucha información acerca de las circunstancias del hallazgo y el contexto en el que se localizó, de ahí que en la actualidad perduren ciertas incógnitas sobre su procedencia e interpretación.

Tras las primeras campañas de excavación emprendidas en el Tossal de Manises por parte de José Lafuente Vidal y Francisco Figueras Pacheco en la década de los años 30 del siglo XX, los trabajos arqueológicos se reemprendieron a fines de 1965 de la mano de Enrique Llobregat y Miquel Tarradell, con el objetivo básico de limpiar las ruinas ya exploradas y establecer la cronología de la muralla que rodeaba el asentamiento.

La xicoteta figura de terracota popularment coneguda com “l’Orellut” de *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant), constitueix un de les senyals d’identitat del jaciment i tota una icona per al Museu Arqueològic d’Alacant-MARQ. Sobre aquesta peça, paradoxalment, es desconeix molta informació sobre les circumstàncies de la troballa i el context en el qual es va localitzar, per aquest motiu en l’actualitat perduren certes incògnites sobre la seua procedència i interpretació.

Després de les primeres campanyes d’excavació empreses al Tossal de Manises per part de José Lafuente Vidal i Francisco Figueras Pacheco en la dècada dels anys 30 del segle XX, els treballs arqueològics es van reprendre a finals de 1965 de la mà d’Enrique Llobregat i Miquel Tarradell, amb l’objectiu bàsic de netejar les ruïnes ja explorades i establir la cronologia de la muralla que envoltava l’assentament.

The small terracotta figure, popularly known as the “Orellut”, was found in *Lucentum* (Tossal de Manises, Alicante). It is one of the emblems of the archaeological site and is an icon of the Archaeological Museum of Alicante (MARQ). Unfortunately, we know very little about the circumstances and context of the figure’s discovery, which means that we still are unsure about its origins and meaning.

The first excavations undertaken at Tossal de Manises were in the 1930s, directed by José Lafuente Vidal and Francisco Figueras Pacheco. Enrique Llobregat y Miquel Tarradell resumed investigations on the site at the end of 1965, with the aim of consolidating the uncovered remains and to establish a chronology of the main wall that enclosed the site.

Extensió del "sector C" del Tossal de Manises i lloc de la troballa. "Sector C" of Tossal de Manises and the location of the discovery.

Los resultados de estas tareas evidenciaron la necesidad de proseguir con las investigaciones en el yacimiento, de manera que entre 1966 y 1967 se efectuaron nuevos sondeos, excavándose algunos puntos del área más elevada del cerro, así como el denominado “sector C”. Estos trabajos sirvieron para establecer una propuesta de periodización de la ocupación histórica del lugar. Llobregat determinó una primera ciudad ibérica, datada entre los siglos IV y III a. C., la cual disponía de un nivel más tardío, una “ciudad ibérica de la segunda época”, fechada entre fines del siglo III y el I a. C.

Precisamente en este segundo nivel, según las breves notas que nos transmite este investigador, se recuperó una “pieza única hasta la fecha en el mundo de la coroplastia ibérica, pues no tiene paralelo en toda la península, al menos conocido”. Si bien la localización de este objeto es imprecisa, todo parece indicar que se encontraba empotrado en un muro augusteo muy próximo a la llamada “puerta oriental”, en una posición secundaria, por lo que su cronología debería ser anterior.

La terracota en cuestión, hueca y conservada prácticamente de una pieza, representa una cabeza masculina ejecutada de forma un tanto tosca, aunque con todos sus rasgos claramente reconocibles. Se alza sobre un cuello liso, más ancho en la base, y dispone de una altura de 13'1 cm y 9'9 cm de ancho máximo.

Els resultats d'aquestes tasques van evidenciar la necessitat de prosseguir amb les recerques en el jaciment, de manera que entre 1966 i 1967 es van efectuar nous sondejos, excavant-se alguns punts de l'àrea més elevada del turó, així com el denominat “sector C”. Aquests treballs van servir per establir una proposta de periodització de l'ocupació històrica del lloc. Llobregat va determinar una primera ciutat ibèrica, datada entre els segles IV i III a. C., la qual disposava d'un nivell més tardà, una “ciutat ibèrica de la segona època”, datada entre finals del segle III i l'I a. C.

Precisament en aquest segon nivell, segons les breus notes que ens transmet aquest investigador, es va recuperar una “peça única fins avui al món de la coroplàstia ibèrica, doncs no té paral·lel en tota la península, almenys conegut”. Si bé la localització d'aquest objecte és imprecisa, tot sembla indicar que es trobava encastat en un mur augusteu molt proper a l'anomenada “porta oriental”, en una posició secundària, per la qual cosa la seua cronologia hauria de ser anterior.

La terracota en qüestió, buida i conservada pràcticament d'una peça, representa un cap masculí executat de manera tosca, encara que amb tots els seus trets clarament recognoscibles. S'alça sobre un coll llis, més ample a la base, i disposa d'una alçària de 13'1 cm i 9'9 cm d'amplària màxima.

However, it soon became clear that further research was required and therefore new trenches were opened up between 1966 and 1967 in “sector C” and on upper parts of the site. These new investigations established a chronology for the occupation of the site and Llobregat proposed that there was an initial Iberian town, dating between the 4th and 3rd century BC, followed by a later development, a “second Iberian period”, dating between the 3rd and 1st century BC.

According to the brief records left by Llobregat, it was in this second period of the site, that “as far as we know today, a unique object in the world of Iberian small statuary, with no parallels in the Iberian Peninsula,” was found. Though the exact location of the figure is not known, it appears that it was found embedded in a wall dating to the period of Augustus, very near to the “Eastern Gate”. It had been re-deposited there, meaning that it must be earlier in date to the wall.

The terracotta figure was discovered nearly intact. The hollow figure is in the form of a male head, somewhat roughly sculpted, though all its features are clearly recognizable. The figure is 13.1 cm high and 9.9 cm wide and has a smooth neck, which is wider at the base.

El rostre es ovalado, con una prominente barbilla redondeada, frente despejada algo desplazada hacia atrás y un flequillo recto muy corto, en el que se practican pequeños trazos paralelos incisos, partido en dos en el centro, apreciándose dos pequeños bucles o volutas simétricas también incisas. Bajo unas suaves cejas arqueadas se representan dos grandes ojos almendrados, enmarcados por las líneas de los párpados, también destacadas. La nariz es estrecha, indicándose las fosas nasales, y bajo ésta se aprecia la depresión central que precede unos labios gruesos y pegados. Sin embargo, uno de los rasgos más peculiares de este objeto son las grandes orejas colocadas de manera irregular, de forma ovoide, con los canales del pabellón auricular plasmados rudimentariamente y los lóbulos despegados.

La arcilla en la que se elaboró esta figura es color naranja y bastante depurada, con algunas vacuolas en superficie y desgrasante calizo, lo que revela una más que probable manufactura local. La parte trasera, nuca incluida, es com-

El rostre és ovalat, amb una prominent barbeta arrodonida, front ample un poc desplaçat cap a enrere i un serrell recte molt curt, en el qual es practiquen petits traços paral·lels incisos, partit en dos al centre, apreciand-se dos petits bucles o volutes simètriques també incisives. Sota unes suaves celles arquejades es representen dos grans ulls ametllats, emmarcats per les línies de les parpelles, també destacades. El nas és estret, indicand-se les fosses nasals, i sota aquesta s'aprecia la depressió central que precedeix uns llavis gruixuts i apegats. No obstant això, un dels trets més peculiars d'aquest objecte són les grans orelles col·locades de manera irregular, de forma ovoide, amb els canals del pavelló auricular plasmats rudimentàriament i els lòbuls desenganxats.

L'argila en la qual es va elaborar aquesta figura és color taronja i bastant depurada, amb alguns vacúols en superfície i desgrasant calcari, la qual cosa revela una més que probable manufactura local. La part posterior, clatell in-

The face is oval shaped, with a prominent rounded chin, and a slightly sloping forehead. It has a straight and very short fringe, which is marked out by small parallel incised strokes. The figure has a central parting and there are two small symmetrical incised curls or ringlets. The figure has two large almond-shaped eyes underneath arched eyebrows, and framed by the lines of eyelids, which are also emphasised. The nose is narrow with visible nostrils, and between the nose and the closed full lips there is a central depression. However, one of the most peculiar aspects of the figure is its large ovoid-shaped ears. These are irregularly placed with the auricles crudely represented and the earlobes detached.

The figure is made from fine orange coloured clay and it has some superficial pitting and limestone inclusions, which indicates that it was probably made locally. The back of the figure, including the nape is completely smooth

pletamente lisa, con marcas de un espatulado vertical. La base se encuentra abierta, lo que permite apreciar las huellas digitales del artesano.

Enrique Llobregat consideró esta cabeza como “el equivalente a una imago maiorum al estilo romano”, que eran figuras o máscaras de los antepasados guardadas en altares domésticos y expuestas en los funerales. En esta misma línea, Lorenzo Abad estima que la pieza sería “resultado de la adopción de la idea del retrato republicano en un ambiente ibérico, si es que no se trata de una obra romana de tipo provincial”. Ciertamente se halló en un contexto avanzado, según Llobregat junto a cerámicas ibéricas pintadas pertenecientes al llamado “estilo simbólico” o “Elche-Archena”, lo que apuntaría hacia una fecha de fines del siglo II a. C. y la centuria siguiente, pero no se descarta una cronología anterior, quizás de fines del III a. C., momento en el que, por ejemplo, se fechan la mayoría de terracotas localizadas en la vecina necrópolis de l'Albufereta.

clòs, és completament llisa, amb marques d'un espatulat vertical. La base es troba oberta, el que permet apreciar les empremtes digitals de l'artesà.

Enrique Llobregat va considerar aquest cap com “l'equivalent a una imago maiorum a l'estil romà”, que eren figures o màscares dels avantpassats guardades en altars domèstics i exposades en els funerals. En aquesta mateixa línia, Lorenzo Abad estima que la peça seria “resultat de l'adopció de la idea del retrat republicà en un ambient ibèric, si és que no es tracta d'una obra romana de tipus provincial”. Certament es va trobar en un context avançat, segons Llobregat al costat de ceràmiques ibèriques pintades pertanyents a l'anomenat “estil simbòlic” o “Elx-Archena”, fet que apuntaria cap a una data de finals del segle II a. C. i la centúria següent, però no es descarta una cronologia anterior, potser de finals del III a. C., moment en el qual, per exemple, es daten la majoria de terracotes localitzades en la veïna necròpolis de l'Albufereta.

with vertical spatula-made marks. The base is hollow and fingerprints of the maker can be seen.

Enrique Llobregat believed that this head was “the equivalent of the roman style imago maiorum”, which were ancestral figures or masks, kept in domestic shrines and displayed at funerals. Similarly, Lorenzo Abad proposed that the figure was the “result of the Iberians adopting the concept of the Roman Republican portrait, or it could even possibly be a Roman provincial product”. According to Llobregat, the figure was found in a later context, together with “symbolic” or “Elche-Archena” style Iberian painted pottery, which would indicate a date of the end of the 2nd century BC and into the following century. However, an earlier date, perhaps the end of the 3rd century BC, should not be ruled out, as this is the period that the majority of terracottas found in the nearby cemetery of the Albufereta are dated to.

El "Orellut" de terracota. "L'Orellut" de terracota.
The "Orellut" terracotta figure.

Detalles de la cabeza de terracota del Tossal de Manises. Detalls del cap de terracota del Tossal de Manises. Details of the terracotta head from Tossal de Manises.

Resulta muy probable que el "Orellut" sea una obra local, relacionada con un sustrato indígena preexistente, difícil de definir a partir de la escasa información disponible pero que encuentra paralelos en otros puntos del Mediterráneo antiguo.

Los objetos de terracota han suscitado un gran interés entre los investigadores del pasado, siendo innumerables las figuras elaboradas en arcilla, mayoritariamente imágenes humanas de reducidas dimensiones, tanto masculinas como femeninas, de cuerpo entero, de medio cuerpo, bustos, cabezas o máscaras. Realizadas a mano, torno, molde o combinando técnicas diversas, la mayoría de estas piezas recibían policromía y gozaron de una amplia aceptación y difusión, en especial en Grecia y sus territorios coloniales pero también entre los territorios púnicos del Mediterráneo central y occidental.

Resulta molt probable que "l'Orellut" siga una obra local, relacionada amb un substrat indígena preexistent, difícil de definir a partir de l'escassa informació disponible però que troba paral·lels en altres punts de la Mediterrània antiga.

Els objectes de terracota han suscitat un gran interés entre els investigadors del passat, sent innumbrables les figures elaborades en argila, majoritàriament imatges humanes de reduïdes dimensions, tant masculines com femenines, de cos sencer, de mig cos, busts, caps o màscares. Realitzades a mà, torn, motlle o combinant tècniques diverses, la majoria d'aquestes peces rebien policromia i van gaudir d'una àmplia acceptació i difusió, especialment a Grècia i els seus territoris colonials però també entre els territoris púnics de la Mediterrània central i occidental.

The "Orellut" was most likely locally made and is associated with an earlier indigenous culture, though this cannot be confirmed due to the lack of information. However, it does seem to share a number of parallels with other areas of the ancient Mediterranean world.

Researchers have been very interested in these types of terracotta objects for a long time. There is a wide variety of clay figures; most of which are small scale human images, both male and female figures. They include complete bodies, half body, busts, heads and masks. They are made in different ways; by hand, wheel-made, in a mould or a combination of different techniques. Most of the figures are painted and they seem to have had a great deal of acceptance and dissemination, particularly in Greece and its colonies, but also in the Punic territories of the central and western Mediterranean.

Cabeza de terracota de la necrópolis de Sulcis (MOSCATI, 1988, lám. XXVII, nº 1). Cap de terracota de la necrópolis de Sulcis (MOSCATI, 1988, lám. XXVII, nº 1). "L'Orellut" de terracota. Terracotta head from the cemetery at Sulcis (MOSCATI, 1988, pl. XXVII, nº 1).

La coroplastia fenicio-púnica dispone de un marcado sentido religioso, hallándose estas figuras fundamentalmente en santuarios pero también en necrópolis, de ahí que su estudio resulte muy interesante para conocer más aspectos sobre las creencias religiosas. Buena parte de estas imágenes corresponden a dioses del panteón semita como Astarté, Tanit, Melqart o Baal Hammon, pero también a otras figuras propias de la mitología helena (Deméter, Perséfone) o egipcia (Horus, Bes). También son frecuentes las representaciones de animales y de orantes u oferentes, los cuales parecen hacer entrega a alguna deidad de un determinado objeto a modo de ofrenda.

Cabezas de terracota de carácter votivo se conocen en la Grecia antigua y la Magna Grecia, convirtiéndose en creaciones originales al trascender estos territorios y combinarse su aspecto heleno con los gustos locales en ambientes muy diversos. Estos nuevos rasgos se manifiestan sobre todo en la factura de las figuras pero también en los tocados e indumentaria. En este sentido, elementos como las grandes orejas o los pendientes son añadidos propios del mundo semita.

Estas cabezas o bustos se documentan por todo el Mediterráneo centro-oriental (Sicilia, Cerdeña, Ibiza), manifestando características procedentes de múltiples tradiciones artísticas y con cronologías que parten ya del siglo VII a. C., adoptando en cada lugar sus propias peculiaridades. Un ejemplo de ello serían algunas piezas procedentes de la necrópolis sarda de Sulcis, con terracotas de aspecto egipcizante de grandes ojos almendrados, gruesos labios cerrados y orejas también más grandes de lo habitual, cabello representado por una sucesión de rizos impresos o incisiones paralelas en el flequillo. Algunos de estos rasgos evocan el aspecto del "Orellut" alicantino.

La coroplàstia fenicio-púnica disposa d'un marcat sentit religiós, trobant-se aquestes figures fonamentalment en santuaris però també en necròpolis, per aquest motiu el seu estudi resulta molt interessant per conèixer més aspectes sobre les creences religioses. Bona part d'aquestes imatges corresponen a déus del panteó semita com Astarté, Tanit, Melqart o Baal Hammon, però també a altres figures pròpies de la mitologia hel·lena (Deméter, Persèfone) o egípcia (Horus, Bes). També són freqüents les representacions d'animals i d'orants o oferents, els quals semblen fer lliurament a alguna deïtat d'un determinat objecte a manera d'ofrena.

Caps de terracota de caràcter votiu es coneixen en la Grècia antiga i la Magna Grècia, convertint-se en creacions originals en transcendir aquestos territoris i combinar-se el seu aspecte hel·lè amb els gustos locals en ambients molt diversos. Aquests nous trets es manifesten sobretot en la factura de les figures però també en els tocats i indumentària. En aquest sentit, elements com les grans orelles o les arracades són afegits propis del món semita.

Aquestos caps o busts es documenten per tota la Mediterrània centre-oriental (Sicília, Sardenya, Eivissa), manifestant característiques procedents de múltiples tradicions artístiques i amb cronologies que parteixen ja del segle VII a. C., adoptant en cada lloc les seues pròpies peculiaritats. Un exemple d'això serien algunes peces procedents de la necrópolis sarda de Sulcis, amb terracotes d'aspecte egipcizant de grans ulls ametllats, gruixuts llavis tancats i orelles també més grans de l'habitual, cabell representat per una successió de rissos impresos o incisions paral·leles en el serrell. Alguns d'aquestos trets evocuen l'aspecte de "l'Orellut" alacantí.

The Phoenician-Punic style of small statuary has marked ritual aspects and they are mainly found in sanctuaries, as well as some cemeteries. This is why their study is of so much interest as they can provide insights into the religious beliefs of the time. A number of these images correspond to the Semitic pantheon of gods, such as Astarte, Tanit, Melqart and Baal Hammon. However, others correspond to figures of Greek mythology (eg Demeter and Persephone) and Egyptian mythology (eg Horus and Bes). There are also many representations of animals and of worshippers or supplicants, who seem to be giving something to a god as an offering.

Terracotta heads of a votive nature have been found in Ancient Greece and Magna Graecia. As their use spread beyond these territories, they changed, combining Greek aspects with the tastes and influences of different lands, becoming in themselves new objects and models. These changes can be identified in their manufacture, but also in the styles of their headdresses and clothes. For example, such features as oversized ears or earrings can be seen as reflecting the influence of the Semitic world.

These types of heads or busts date from the 7th century BC and have been recorded all over central-western Mediterranean (Sicily, Sardinia and Ibiza). They contain features and characteristics from multiple different artistic traditions and they have adopted from each different place, their own peculiarities. An example of this is the terracotta figures from the Sardinian cemetery of Sulcis. They appear to be Egyptian in style, with large almond-shaped eyes, closed full lips, larger than usual ears and the hairstyle is represented by a series of impressed curls or a fringe of parallel incisions. Some of these features have close parallels with those on the "Orellut" found in Alicante.

Clara muestra de esta combinación de influjos y corrientes artísticas es la coroplastia púnico-ebusitana. Terracotas votivas de diferente morfología, muchas de ellas caracterizadas por un cierto estilo "greco-fenicio" aunque con una fuerte personalidad local, aparecen en santuarios de la isla como los de Illa Plana o la Cova d'es Cuiram. En determinados casos se han documentado cabezas o bustos de entre 16 y 25 cm de altura con orejas exageradas doblemente perforadas para introducir en ellas aretes metálicos. Los ojos son almendrados y abultados, los labios carnosos y el cuello ancho. Entre los tocados predominan los gorros o cofias lisas muy ajustadas, y sobre la frente despuntan varias hileras de rizos representados mediante roleos alineados sobre la frente. En ocasiones han podido identificarse vistosas trazas de pintura roja u ocre sobre el rostro.

En la vasta necrópolis de Puig des Molins estas terracotas se han rescatado del interior de hipogeos, junto a objetos tan característicos de la artesanía púnica como las lucernas, los ungüentarios, las cuentas de pasta vítrea y los amuletos. Suelen interpretarse, al igual que las piezas halladas en los santuarios, como ofrendas a una divinidad o en honor al difunto, y se han fechado habitualmente entre los siglos V y III a. C.

En diversos puntos de la Cultura Ibérica se detectan otras cabezas o bustos en terracota en los que se conjugan una cierta inspiración helena (rostro), elementos de raigambre púnica (algunos rasgos exagerados, adornos) y otros según los gustos locales (tocados, vestidos), siendo prác-

Clara mostra d'aquesta combinació d'influxos i corrents artístics és la coroplàstia púnico-ebusitana. Terracotes votives de diferent morfologia, moltes d'elles caracteritzades per un cert estil "greco-fenici" encara que amb una forta personalitat local, apareixen en santuaris de la illa com els de Illa Plana o la Cova d'es Cuiram. En determinats casos s'han documentat caps o busts d'entre 16 i 25 cm d'alçària amb orelles exagerades doblement perforades per introduir en elles arets metàl·lics. Els ulls són ametllats i engruixats, els llavis carnosos i el coll ample. Entre els tocats predominen els capells o còfies llises molt ajustades, i sobre el front despunten diverses fileres de rínxols representats mitjançant cercles alineats sobre el front. En ocasions han pogut identificar-se vistoses traces de pintura roja o ocre sobre el rostre.

En la vasta necròpolis de Puig des Molins aquestes terracotes s'han rescatat de l'interior d'hipogeus, al costat d'objectes tan característics de l'artesanía púnica com les llànties, els ungüentaris, els grans de pasta vítria i els amulets. Solen interpretar-se, igual que les peces trobades en els santuaris, com a ofrenes a una divinitat o en honor al difunt, i s'han datat habitualment entre els segles V i III a. C.

En diversos punts de la Cultura Ibèrica es detecten altres caps o busts en terracota en els quals es conjuguen una certa inspiració hel·lena (rostre), elements d'arrelam púnic (algunos trets exagerats, adornos) i uns altres segons els

ticamente imposible averiguar cuál debió ser el modelo originario. Su presencia mayoritaria en templos, santuarios o depósitos de ofrendas incide en el carácter votivo de estas figuras, habiéndose localizado también en ciertos espacios domésticos interpretados como capillas. Suelen considerarse como representaciones de oferentes, retratos idealizados totalmente exclusivos, puesto que nunca hay réplicas exactas.

En el área edetana (actual provincia de Valencia y sur de Castellón) se registran una serie de terracotas ibéricas en forma de cabeza humana. Se trata de figuras huecas modeladas con arcillas depuradas utilizando moldes univalvos, con la parte posterior alisada o espatulada y un amplio orificio sobre la nuca. Los rostros, de factura desigual y asentados sobre largos cuellos de tendencia acampanada, evocan un estilo clásico, pero cuentan con algunos rasgos típicamente locales. Se observan además algunos restos de policromía aplicada antes de la cocción (blanco en las vestiduras y tocados, ojos, rostros femeninos y como base para otros colores como el beige y el rosa para los rostros masculinos, tonos rojizos para los labios, detalles de la indumentaria y los tocados, castaño para perfilar los ojos, pestañas y cejas, etc.). Por lo que respecta a las figuras masculinas, lucen cascos lisos muy ajustados y destacan por sus grandes orejas, realizadas a mano y pegadas con posterioridad, en ocasiones perforadas para portar pendientes metálicos que no se han conservado, rasgo de clara inspiración púnica.

gustos locals (tocats, vestits), sent pràcticament impossible esbrinar quin va ser el model originari. La seua presència majoritària en temples, santuaris o dipòsits d'ofrenes incideix en el caràcter votiu d'aquestes figures, localitzant-se també a certs espais domèstics interpretats com a capelles. Solen considerar-se com a representacions d'oferents, retrats idealitzats totalment exclusius, ja que mai hi ha rèpliques exactes.

A l'àrea edetana (actual província de València i sud de Castelló) es registren una sèrie de terracotes ibèriques en forma de cap humà. Es tracta de figures buides modelades amb argiles depurades utilitzant motlles univalves, amb la part posterior allisada o espatulada i un ampli orifici sobre el clatell. Els rostres, de factura desigual i assentats sobre llargs colls de tendència acampanada, evoquen un estil clàssic, però compten amb alguns trets típicament locals. S'observen a més algunes restes de policromia aplicada abans de la cocció (blanc en les vestidures i tocats, ulls, rostres femenins i com a base per a altres colors com el beix i el rosa per als rostres masculins, tons rogencs per als llavis, detalls de la indumentària i els tocats, castany per perfilar els ulls, pestanyes i celles, etc.). Pel que fa a les figures masculines, llueixen cascos llisos molt ajustats i destaquen per les seues grans orelles, realitzades a mà i apegades amb posterioritat, en ocasions perforades per portar arracades metàl·liques que no s'han conservat, tret de clara inspiració púnica.

Exvoto de Puig des Molins (foto Museu Arqueològic de Puig des Molins, Eivissa). Exvoto de Puig des Molins (foto Museu Arqueològic de Puig des Molins, Eivissa). Ex-voto from Puig des Molins (photo Museu Arqueològic de Puig des Molins, Eivissa).

Cabeza de terracota del Puntal dels Llops (foto Museu de Prehistòria de València). Cap de terracota del Puntal dels Llops (foto Museu de Prehistòria de València) Terracotta head from Puntal dels Llops (photo Museu de Prehistòria de València).

The Punic-Ibizan style of small statuary is clear evidence of combining different influences and artistic styles. Various types of votive terracotta figures have been found in sanctuaries on the island, such as Illa Plana or the Cova d'es Cuiram. Many of them are characterized by a definite Greek-Phoenician style, though they have a strong local personality. Some of the busts or heads measure between 16 and 25 cm high and have exaggerated ears which have been pierced twice to wear metal earrings. The eyes are almond-shaped and bulging, with full lips and a wide neck. The most frequent style of headdresses are caps or plain tight-fitting coifs, which are decorated on the front by rows of curls or rinceau style motifs. In some cases, bright traces of red or ochre paint have been found on the faces.

In the vast cemetery of Puig des Molins these terracotta figurines were recovered from underground tombs, accompanied with other characteristic Punic objects such as oil lamps, unguentaria (ointment pots), glass paste beads and amulets. Like the figures found in sanctuaries, these figures have been generally interpreted as being offerings to a god or to honour the deceased, and they have been dated to between the 5th and 3rd centuries BC.

Other examples of terracotta heads or busts have been recorded in various parts of the Iberian culture. A combination of Greek influences (eg in the face), elements of Punic traditions (eg some exaggerated features and adornments), and other features which are more typical of local indigenous tastes (eg the headdress and clothing) can be identified. It is therefore

almost impossible to know what was the original inspiration or model for these types of figures. As these terracotta figures have been found mostly in temples, sanctuaries or ritual deposits, as well as in some domestic spaces, interpreted as shrines, they have been interpreted as having a votive role. They have generally been thought to represent individual worshippers or people making offerings, as they are unique individual idealized portraits, that have not been copied.

In the Edetan area of the Iberian culture, which is today the area covering the province of Valencia and southern Castellón, a series of Iberian terracotta figures, in the shape of human heads, have been found. They are hollow figures made with purified clays using single valve moulds. The back of the figures have been polished or smoothed using a spatula and there is a large orifice in the nape. The faces are all different and they are set on long bell-shaped necks, which evoke a classical style, but they also have a number of typically local characteristics. Traces of polychrome paint, applied before firing, is also evident. White paint was used for the clothing and headdresses, eyes, women's faces, as well as a base for other colours such as beige; pink has been used for the male faces, reddish tones for the lips, details of the clothing and the headdresses, and chestnut-coloured tones for framing the eyes, eyelashes and eyebrows. The male figures wear very tight plain helmets and their large ears are emphasised. The ears have been hand-made and stuck on afterwards and are sometimes pierced to be able to wear earrings, which have not survived. All of these features are clearly characteristic of Punic influences.

En el yacimiento valenciano del Puntal dels Llops (Olocau), se ha identificado una producción local de este tipo de cabezas de terracota, tanto masculinas como femeninas, con restos de policromía y muchas de ellas afectadas por el fuego. En concreto, las representaciones de varones, de unos 18 cm de altura, destacan por sus grandes ojos abiertos, labios gruesos, exageradas orejas perforadas y un casquete simple sobre la cabeza, rematado en la frente por una secuencia de ondas. Piezas con semejantes características se registran también en los poblados edetanos del Tossal de Sant Miquel y Castellet de Bernabé (Llíria), fechándose en base a las cerámicas importadas y los hallazgos numismáticos entre fines del siglo III a. C. e inicios del siguiente. Resulta muy probable que fueran imitaciones de las cabezas púnico-ebusitanas o debieron inspirarse directamente en éstas, lo que pudo ocurrir también en el caso del “Orellut” del Tossal de Manises. Cabezas similares se han registrado en Ullastret (Girona), Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla) o la Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila).

En el santuario alcoyano se conoce un ecléctico conjunto compuesto por cientos de estatuillas de terracota realizadas tanto a molde como a mano, habitualmente interpretadas como representaciones de exvotos. En cuanto a su cronología, el auge del poblado al que se asocian se produce entre los siglos IV y sobre todo el III a. C., pero el lugar continúa siendo frecuentado esporádicamente en época romana, sin implicar una población estable. Dentro de este repertorio cabe citar un modelo de pequeñas cabecitas masculinas de buena factura pero con orejas desproporcionadas y cabellos indicados con incisiones paralelas, en ocasiones con un casquete liso. Testimonio de una artesanía local, popular y humilde, estos objetos parecen emparentar de nuevo con la coroplastia semita, contando con rasgos reconocibles, por ejemplo, en la cabeza del Tossal de Manises, con la que compartirían sin duda un carácter votivo.

En el jaciment valencià del Puntal dels Llops (Olocau), s'ha identificat una producció local d'aquest tipus de caps de terracota, tan masculins com femenins, amb restes de policromia i molts d'ells afectats pel foc. En concret, les representacions d'hommes, d'uns 18 cm d'alçària, destaquen pels seus grans ulls oberts, llavis gruixuts, exagerades orelles perforades i un casquet simple sobre el cap, rematat en el front per una seqüència d'ones. Peces amb característiques semblants es registren també en els poblats edetans del Tossal de Sant Miquel i Castellet de Bernabé (Llíria), datant-se sobre la base de les ceràmiques importades i les troballes numismàtiques entre finals del segle III a. C. i inicis del següent. Resulta molt probable que foren imitacions dels caps púnico-ebusitans o van haver d'inspirar-se directament en aquests, la qual cosa va poder ocórrer també en el cas d'“l'Orellut” del Tossal de Manises. Caps similars s'han registrat a Ullastret (Girona), Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla) o la Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila).

En el santuari alcoià es coneix un eclèctic conjunt compost per centenars d'estatuetes de terracota realitzades a motlle o a mà, habitualment interpretades com a representacions d'exvots. Quant a la seua cronologia, l'apogeu del poblament al que s'associen es produeix entre els segles IV i sobretot el III a. C., però el lloc continua freqüentant-se esporàdicament en època romana, sense implicar una població estable. Dins d'aquest repertori cal citar un model de petits cabets masculins de bona factura però amb orelles desproporcionades i cabells indicats amb incisions paral·leles, en ocasions amb un casquet llis. Testimoni d'una artesanía local, popular i humil, aquests objectes semblen emparentar de nou amb la coroplàstia semita, comptant amb trets reconeixibles, per exemple, en el cap del Tossal de Manises, amb el qual compartirien sense dubte un caràcter votiu.

In the Valencian site of Puntal dels Llops (Olocau), a local production site of this type of terracotta heads has been identified. They include both male and female heads, some with traces of polychrome and many of which have been damaged by fire. The representations of young men stand out. They are about 18 cm high, and have large open eyes, full lips, exaggerated pierced ears and a simple cap on the head decorated at the front by a wavy pattern. Finds of this type of figure have also been made in the Edetan settlements of Tossal de Sant Miquel and Castellet de Bernabé (Llíria). These have been dated, based on the associated imported pottery and coins, to between the end of the 3rd century and beginning of the 2nd century BC. It is most likely that these are imitations of Punic-Ebusitan heads, or that they were directly inspired by them. This could also be the case for the “Orellut” from Tossal de Manises. Similar heads have been recorded at Ullastret (Girona), Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla) and La Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila).

In the sanctuary at la Serreta, an eclectic group of hundreds of hand and mould made terracotta statuettes has been found, which have often been interpreted as representations of ex-votos. They have been dated to between the 4th and above all the 3rd century BC, as this is the main period of the occupation of the settlement with which they are associated with. However, the site continued to be sporadically visited during the Roman period, without there being a permanent settlement there. Within this group of statuettes there is a type of well-made small male heads, which have disproportionately large ears and hair marked with parallel incisions, and sometimes with a plain cap. These objects are of local, popular and simpler manufacture, but again seem to have associations with Punic styles of small statuary. They have characteristics similar to those of the Tossal de Manises head, which indicates that they would also have had a votive role.

Vista del yacimiento de la Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila). Vista del jaciment de la Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila). View of the site of la Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila).

Exvotos masculinos del santuario de la Serreta (foto Museu Arqueològic Municipal "Camil Visedo Moltó", Alcoi). Exvots masculins del santuari de la Serreta (foto Museu Arqueològic Municipal "Camil Visedo Moltó", Alcoi). Male ex-votos from the sanctuary at la Serreta (photo Museu Arqueològic Municipal "Camil Visedo Moltó", Alcoi).

También recuerdan el aspecto de la pieza alicantina algunos exvotos pétreos recuperados en los conocidos santuarios ibéricos de Llano de la Consolación y Cerro de los Santos (Montealegre del Castillo, Albacete). Se trata de cabezas masculinas talladas en caliza con gorros lisos, flequillos cortos, ojos almendrados con los párpados labrados, labios carnosos, barbilla prominente y orejas de gran tamaño, en ocasiones luciendo un pequeño arete. Pese a su estilo arcaico, su cronología parece centrarse en los siglos IV y III a. C.

En el mundo ibérico no debió existir un sacerdocio especializado, disponiendo la religión de un marcado componente popular y espontáneo, por lo que no requeriría de intermediarios. En este sentido se realizaron ofrendas votivas con el fin de propiciar, a través de fórmulas rituales, la relación directa entre el individuo oferente y la divinidad, en agradecimiento por un don recibido (salud, fertilidad, victoria en una contienda, buenas cosechas) o como petición de un beneficio aún por recibir. También pudieron ofrecerse elementos que no han dejado huella arqueológica alguna como tejidos o alimentos (carnes, pasteles), practicarse libaciones de líquidos, bailes, procesiones, sacrificios, o quemarse inciensos. Los exvotos, en cambio, se caracterizan por su carácter permanente, de modo que, en sentido estricto, quedarían excluidas de esta categoría las ofrendas caducas (comida, flores, etc.).

Mayor información disponemos sobre las ofrendas de cerámica vascular, terracota, metal y piedra tallada, destacando sobre todo los exvotos, así como otros objetos utilizados para el culto, sacrificios y banquetes, que serían amortizados al depositarse en recintos sagrados. Son frecuentes

També recorden l'aspecte de la peça alicantina alguns exvots petris recuperats en els coneguts santuaris ibèrics de Llano de la Consolación i Cerro dels Santos (Montealegre del Castillo, Albacete). Es tracta de caps masculins tallats en calcària amb capells llisos, serrells curts, ulls ametllats amb les parpelles treballades, llavis carnosos, barbata prominent i orelles de gran tamany, en ocasions lluint un petit aret. Malgrat el seu estil arcaic, la seua cronologia sembla centrar-se en els segles IV i III a. C.

Al món ibèric no va haver d'existir un sacerdoci especialitzat, disposant la religió d'un marcat component popular i espontani, per la qual cosa no requeriria d'intermediaris. En aquest sentit es van realitzar ofrenes votives amb la finalitat de propiciar, a través de fórmules rituals, la relació directa entre l'individu oferent i la divinitat, en agraïment per un do rebut (salut, fertilitat, victòria en una contesa, bones collites) o com a petició d'un benefici encara per rebre. També van poder oferir-se elements que no han deixat empremta arqueològica alguna com els teixits o aliments (carns, pastissos), practicar-se libacions de líquids, balls, processons, sacrificis, o cremar-se encens. Els exvots, en canvi, es caracteritzen pel seu caràcter permanent, de manera que, en sentit estricte, quedarien excloses d'aquesta categoria les ofrenes caduques (menjar, flors, etc.).

Major informació disposem sobre les ofrenes de ceràmica vascular, terracota, metall i pedra tallada, destacant sobretot els exvots, així com altres objectes utilitzats per al culte, sacrificis i banquetes, que serien amortitzats en dipositar-se

las figuritas de animales, humanas e incluso ciertas partes anatómicas (ojos, piernas, dentaduras), o las armas y herramientas en miniatura, determinando el predominio de un tipo de material el carácter o funcionalidad específica del santuario. Mediante estos exvotos se establecería un "diálogo" con los seres divinos.

Existen diversos espacios en los que pudieron practicarse estos cultos, caso de los santuarios o los templos urbanos, pero también las cuevas o abrigos naturales y determinados lugares sagrados insertos en ambientes domésticos que pueden identificarse por los pavimentos enlosados, la presencia de esteras y hogares, así como por la aparición de determinados elementos muebles como altares, betillos, ciertos vasos cerámicos y objetos de terracota, entre ellos los pebeteros o las figurillas empleadas en actos litúrgicos de carácter privado. Éstas debieron colocarse en pequeños altares a modo de dioses familiares, aunque no pueden constituir el único argumento esgrimido para determinar ambientes culturales si no es en combinación con otros indicadores. Las cabezas edetanas, por ejemplo, se han recuperado en espacios interpretados como capillas domésticas en las que pudieron efectuarse ceremonias religiosas de carácter privado, vinculándose a utensilios revestidos de un sentido litúrgico (lucernas, vasos caliciformes, platos y pequeñas páteras, asadores y pebeteros), documentándose en ocasiones enterramientos infantiles bajo los pavimentos. En cuanto a la pieza del Tossal de Manises, todo parece indicar que se trata también de un exvoto, si bien la información disponible sobre el lugar en el que se descubrió no permite precisar más datos sobre su interpretación.

en recintes sagrats. Són freqüents les figuretes d'animals, humanes i fins i tot certes parts anatòmiques (ulls, cames, dentadures) o les armes i eines en miniatura, determinant el predomini d'un tipus de material el caràcter o funcionalitat específica del santuari. Mitjançant aquests exvots s'establiria un "diàleg" amb els éssers divins.

Existeixen diversos espais en els quals es van poder practicar aquests cultes, cas dels santuaris o els temples urbans, però també les coves o abrics naturals i determinats llocs sagrats inserits en ambients domèstics que poden identificar-se pels paviments enllosats, la presència d'estores i llars, així com per l'aparició de determinats elements mobles com altars, betils, certs vasos ceràmics i objectes de terracota, entre ells els peveters o les figuretes emprades en actes litúrgics de caràcter privat. Aquestes van haver de col·locar-se en petits altars a la manera de déus familiars, encara que no poden constituir l'únic argument esgrimit per determinar ambients culturals si no és en combinació amb altres indicadors. Els caps edetans, per exemple, s'han recuperat en espais interpretats com a capelles domèstiques en les quals es van poder efectuar cerimònies religioses vinculant-se a utensilis revestits d'un sentit litúrgic (llànties, vasos caliciformes, plats i petites pàteres, utensilis per a rostir i peveters), documentant-se en ocasions enterraments infantils sota els paviments. Quant a la peça del Tossal de Manises, tot sembla que es tracta també d'un exvot, si bé la informació disponible sobre el lloc on es va descobrir no permet precisar més dades sobre la seua interpretació.

A number of stone ex-votos found in the Ancient Iberian sanctuaries of Llano de la Consolación and Cerro de los Santos (Montealegre del Castillo, Albacete) also have similar features to the “Orellut”. These are male heads carved in limestone with plain caps, short fringes, almond-shaped eyes, carved eyelids, full lips, prominent chins and large ears, sometimes with a small earring. Despite their archaic style, they seem to date to the 4th and 3rd centuries BC.

In the Iberian world there was probably not a specific priesthood, as religion and worship was a more popular and spontaneous activity. This means that mediators were not required and that votive offerings were made to promote through ritual practices the direct relationship between the individual undertaking the offering and the gods. These offerings were made in thanks for a benefit received (eg good health, fertility, triumph in battle, good crops) or as a petition for such a benefit. Other types of offerings may have been made, for example fabrics or food (meat, cakes) and libations, and other rituals practiced, such as dances, processions, sacrifices and the burning of incense, all which have not left an archaeological trace. The ex-votos, characterised by their permanent nature, would therefore, in the strictest sense, have been excluded from this type of degradable offerings (food, flowers, and so on).

We have more information about offerings of pottery vessels, terracotta, metal and carved stone, of which the ex-votos stand out, as well as other objects, which were used for religious purposes, sacrifices and banquets, and which be-

came preserved as soon as they were deposited in sacred places. Animal and human figurines and even some anatomical parts (eg eyes, legs and teeth) or miniature weapons and tools are frequently found. The predominance of a certain type of material reflects the character or specific function of the sanctuary. These ex-votos would have been used to establish a “dialogue” with the gods.

Cult practices could be performed in different places, for example sanctuaries or urban temples, caves or natural shelters and certain sacred spaces within the domestic setting. These domestic ritual spaces can be identified by the presence of various features, for example flagstone floors, mats and hearths, as well as the finding of certain movable objects, such as shrines, baetyli (sacred stones), certain ceramic pots and terracotta objects, such as incense burners or figurines used for private liturgical acts. These figurines would have probably been placed on small shrines as household gods, but they cannot on their own be used to interpret the location of ritual spaces, as it requires a combination of other indicators. For example, Edetan heads have been found in places interpreted as domestic shrines where private religious ceremonies could have taken place, as they are associated with objects of a liturgical nature (for example oil lamps, chalice-shaped pots, plates and small dishes, spits and incense burners), and sometimes infant burials have been found under the floors. In the case of the “Orellut” from Tossal de Manises, everything seems to indicate that is also an ex-voto, however our lack of knowledge about the context of its discovery does not enable a definitive interpretation.

Exvoto de bronze de la Vila Joiosa.. Exvot de bronze de la Vila Joiosa.
Bronze ex-voto from la Vila Joiosa.

Los exvotos masculinos en bronce se caracterizan por lo general por su esquematismo. Se representan guerreros desnudos a pie o a caballo, así como oferentes con la coronilla tonsurada y los brazos extendidos, destacando sobre todo el tamaño exagerado de ciertos órganos, como sucede con los ojos, las orejas, las manos o los genitales. Se buscaría quizás con ello insistir en el motivo de la petición o remarcar con mayor intensidad el propio gesto de la súplica, la piedad del devoto. Tal sería el caso de una pequeña estatuilla de bronce macizo hallada de manera casual a inicios de los años 40 del siglo XX en la partida dels Plans de la Vila Joiosa, aunque hoy se considera que procedería del santuario ibérico localizado en el cerro de la Malladeta, estimándose una cronología de los siglos III-II a. C. Representa a un individuo masculino erguido y desnudo, algo inclinado hacia atrás, con los brazos semiflexionados extendidos hacia adelante y con grandes manos abiertas, sosteniendo la derecha una gruesa lanza en vertical. El peinado y los rasgos faciales apenas están esbozados, sobresaliendo el tamaño de las orejas.

Por lo que respecta a los exvotos de terracota, se distribuyen por toda el área ibérica y disponen de una enorme variedad. Son mayoritarias las figuras femeninas, pese a conocerse bustos o cabezas masculinas, y en todas ellas, como permite comprobar el "Orellut" del Tossal de Manises, se aprecian diversos convencionalismos: labra elemental del cabello, grandes ojos abiertos con indicación de los párpados, orejas exageradas y bocas cerradas con labios carnosos. En cuanto a la costumbre de la plasmación distorsionada de las cabezas de terracota, quizás se busque indicar con la desproporción de ojos y orejas una actitud de diálogo, atención y escucha favorable a la comunicación, la proximidad entre el creyente y la deidad a la que se encomienda. De este modo, y de manera genérica, estas imágenes se interpretan sin duda como representaciones de fieles u oferentes, destinadas a un culto específico a los antepasados o para asegurar la protección de la comunidad mediante la intervención de un ser sobrenatural.

Els exvots masculins en bronze es caracteritzen en general pel seu esquematisme. Es representen guerrers nus a peu o a cavall, així com oferents amb la coroneta tonsurada i els braços estesos, destacant sobretot la grandària exagerada de certs òrgans, com succeeix amb els ulls, les orelles, les mans o els genitals. Es buscaria potser amb això insistir en el motiu de la petició o remarcar amb major intensitat el propi gest de la súplica, la pietat del devot. Tal seria el cas d'una xicoteta estatueta de bronze massís trobada de manera casual a inicis dels anys 40 del segle XX en la partida dels Plans de la Vila Joiosa, encara que avui es considera que procediria del santuari ibèric localitzat en el turó de la Malladeta, estimant-se una cronologia dels segles III-II a. C. Representa a un individu masculí dret i nu, un poc inclinat cap a enrere, amb els braços semiflexionats estesos cap a endavant i amb grans mans obertes, sostenint la dreta una gruixuda llança en vertical. El pentinat i els trets facials no estan gaire apuntats, sobresortint el tamany de les orelles.

Pel que fa als exvots de terracota, es distribueixen per tota l'àrea ibèrica i disposen d'una enorme varietat. Són majoritàries les figures femenines, malgrat conèixer-se busts o caps masculins, i en totes elles, com permet comprovar "l'Orellut" del Tossal de Manises, s'aprecien diversos convencionalismes: treball elemental del cabell, grans ulls oberts amb indicació de les parpelles, orelles exagerades i boques tancades amb llavis carnosos. Quant al costum de la plasmació distorsionada dels caps de terracota, potser es busque indicar amb la desproporció d'ulls i orelles una actitud de diàleg, atenció i escolta favorable a la comunicació, la proximitat entre el creient i la deïtat a la qual s'encomana. De manera genèrica, aquestes imatges s'interpreten sens dubte com a representacions de fidels o oferents, destinades a un culte específic als avantpassats o per a assegurar la protecció de la comunitat mitjançant la intervenció d'un ésser sobrenatural.

Bronze male ex-votos are generally schematic in nature. They are typically representations of naked warriors, standing or riding a horse, or individuals making an offering, with their heads shaved and arms extended. What also stands out in particular is the exaggerated size of some of their features, such as their eyes, ears, hands or genitals. Maybe the aim of this was to emphasise the reason behind the petition or to emphasise the gesture of supplication and the piety of the individual making the offering. A good example of one of these figures is the small solid bronze figurine found by chance at the beginning of the 1940s in els Plans area of la Vila Joiosa. Today, we think that the figure came from the Iberian sanctuary located on the hill at la Malladeta, and it dates to around the 3rd to 2nd centuries BC. It is a representation of a standing naked man, who is leaning slightly back with his arms semi-flexed extending forwards. He has large open hands, and holds vertically a thick spear in his right hand. The hairstyle and facial features are not well defined, but the outstanding feature is the size of his ears.

Terracotta ex-votos are found distributed throughout the whole Iberian cultural area. There is a great variety of figures, with female figures dominating, though there are a number of male busts or heads. Despite this variation, a number of similar traits, as highlighted in the "Orellut" from Tossal de Manises, can be identified. These include the rudimentary carving of the hair, large open eyes with eyelids outlined, exaggerated ears and closed mouths with full lips. The representation of these distorted features could have various meanings. Perhaps the disproportionately sized eyes and ears indicated a certain attitude of dialogue, attentiveness and listening by the individual believer, maybe to promote communication or a close relationship with a god. Within this broad interpretation, these figures can therefore be understood as being representations of believers or individuals giving offerings, aimed directed to a specific cult to the ancestors, or to secure the community protection by means of the intervention of a supernatural being.

Distribución de los exvotos ibéricos en terracota por la Península Ibérica.
 Distribució dels exvots ibèrics en terracota per la Península Ibèrica.
 Distribution of Iberian terracotta ex-votos in the Iberian Peninsula.

El "Orellut" del Tossal de Manises, a partir de estas cuestiones, debe entenderse como manifestación de unas creencias indígenas que podrían perdurar en un momento de pleno proceso de romanización. Se recurre para ello a la arcilla cocida, un material más modesto y frágil que el bronce, con el que se elaboraron exvotos antropomorfos prácticamente hasta fines del siglo III a. C., y se exageran ciertos rasgos para lograr una mayor expresividad, a falta de la mayor parte del cuerpo. La imagen evoca una tradición ancestral de raigambre semita, si bien se plasma mediante una serie de convencionalismos propios de la tradición ibérica, pretendiendo quizás con ello afianzar su mensaje y su aprovechamiento como objeto de culto.

"L'Orellut" del Tossal de Manises, a partir d'aquestes qüestions, ha d'entendre's com a manifestació d'unes creences indígenes que podrien perdurar en un moment de ple procés de romanització. Es recorre per a això a l'argila cuïta, un material més modest i fràgil que el bronze, amb el qual es van elaborar exvots antropomorfs pràcticament fins a finals del segle III a. C., i s'exageren certs trets per aconseguir una major expressivitat, mancant la major part del cos. La imatge evoca una tradició ancestral d'arrelam semita, si bé es plasma mitjançant una sèrie de convencionalismes propis de la tradició ibèrica, prenent potser amb això afermar el seu missatge i el seu aprofitament com a objecte de culte.

Therefore, within the context of the above, the "Orellut" from Tossal de Manises, can be considered as a manifestation of native beliefs that could still have continued even into the Roman period. They had access to fired clay, a poorer and more fragile material than bronze, and with which anthropomorphic ex-votos could be made, until nearly the end of the 3rd century BC. Some features of these terracotta heads were exaggerated so that they were more expressive, especially when the rest of the body was not depicted. The image of the figure evokes an ancestral tradition which had Semitic origins, but which was developed through a series of conventions associated with Iberian traditions, perhaps with the intention of emphasising their message and use as a cult object.

SAGZ, BMSAGDKA SAGZ, BMSAGDKA
NIRNPN MIMNIRNPN MIM
JTMIXNST UY JTMIXNST UY

Para saber más y en profundidad **Per a saber-ne més i amb profunditat** Further reading

ABAD, L., 1985, "Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas", *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alicante, 337-382.

ALMAGRO, M. J., 1980, *Corpus de las terracotas de Ibiza*, Bibliotheca Praehistorica Hispana, XVIII, Madrid.

ALMAGRO, M. J., 1980, *Catálogo de las terracotas de Ibiza en el Museo Arqueológico Nacional*, Madrid.

BISI, A. M., 1978, "Le terrecotte figurate di tipo greco-punico di Ibiza, III. Musei di Ibiza", *Rivista di Studi Fenici*, VI, 2, 161-226.

BISI, A. M., 1985, "La coroplastia fenicia d'Occidente (con particolare riguardo a quella ibicenca)", *Aula Orientalis*, 3, 285-294.

BONET, H., MATA, C., 1997, "Lugares de culto edetanos. Propuesta de definición", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 115-146.

BONET, H., MATA, C., 2002, *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, 99, Valencia.

BONET, H., MATA, C., GUÉRIN, P., 1990, "Cabezas votivas y lugares de culto edetanos", *Verdolay*, 2, 185-199.

FERNÁNDEZ DE AVILÉS, A., 1953, "Excavaciones en el Llano de la Consolación", *Archivo de Prehistoria Levantina*, IV, 195-209.

FERNÁNDEZ, J. H., 1983, *Guía del Puig des Molins*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 10, Madrid.

FERNÁNDEZ, J. H., 1992, *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929*, Eivissa.

FIGUERAS, F., 1952, "La figura de bronce de Els Plans de Villajoyosa", *Archivo Español de Arqueología*, 25, 128-134.

GUÉRIN, P., 2003, *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, 101, Valencia.

GUSI, F., 1997, "Lugares sagrados, divinidades, cultos y rituales", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 171-209.

HORN, F., 2011, *Ibères, grecs et puniques en Extrême-Occident. Les terres cuites de l'espace ibérique du VIIIe au IIe siècle av. J.-C.*, Bibliothèque de la Casa de Velázquez, 54, Madrid.

JUAN, J., 1987-88, "El conjunt de terracotes votives del santuari ibèric de la Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila)", *Saguntum*, 21, 295-329.

LLOBREGAT, E., 1972, *Contestania ibérica*, Instituto de Estudios Alicantinos, serie II, 2, Alicante.

LLOBREGAT, E., 1989, *Museo Arqueológico Provincial de Alicante*. Nuestros Museos, I, Paterna.

MARTÍN, A., 1985, *Ullastret. Poblado ibérico*, Barcelona.

MONEO, T., 2003, *Religio ibérica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I a. C.)*, Bibliotheca Archaeologica Hispana, 20, Madrid.

MOSCATI, S., 1988, *Le officine di Sulcis*, Studia Punica, 3, Roma.

NICOLINI, G., 1977, *Bronces ibéricos*, Barcelona.

OLCINA, M., 2000, "La Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila)", en J. E. Aura y J. M. Segura (coords.), *Catàleg. Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó. Alcoi*, 105-112.

OLCINA, M. (ed.), 2009, *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante). Arqueología e Historia*. Museo Arqueológico de Alicante-MARQ, Alicante.

OLCINA, M., 2011, "Fondos arqueológicos de la Vila Joiosa en el Museo Arqueológico de Alicante", *La Vila Joiosa. Arqueologia i Museu*, Alicante, 286-287.

OLIVA, M., 1970, *Ullastret. Guía de las excavaciones y su museo*, Gerona.

PRADOS, L., 1988, "Exvotos ibéricos de bronce: aspectos tipológicos y tecnológicos", *Trabajos de Prehistoria*, 45, 175-199.

RUANO, E., 1990, "Materiales escultóricos ibéricos procedentes del Llano de la Consolación (Montealegre del Castillo, Albacete): estado de la cuestión", *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología*, 29, pp. 37-47.

RUIZ, M., 1987-88, "Esculturas del Cerro de los Santos en Valencia", *Saguntum*, 21, 331-360.

RUIZ, M., 1989, *Los exvotos del santuario ibérico del Cerro de los Santos*, Instituto de Estudios Albacetenses, Ensayos Históricos y Científicos, 40, Albacete.

SAN NICOLÁS, M. P., 1992, "Coroplastia fenicio-púnica", *VI Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Ibiza, 1991): Producciones artesanales fenicio-púnicas*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 27, 11-28.

TARRADELL, M., 1974, *Terracotas púnicas de Ibiza*, Barcelona. VV.AA., 1983, *Los iberos*, Madrid.

VIVES-FERRÁNDIZ, J., 2013, *Imatges per a les divinitats*, València.

PARA OIRTE MEJOR...

Un exvoto de terracota del
Tossal de Manises (Alicante)

PER SENTIR-TE MILLOR...

Un exvot de terracota
del Tossal de Manises (Alacant)

TO HEAR YOU BETTER...

A terracotta votive offering
from Tossal de Manises (Alicante)

Comisario - **Comissari** - Exhibition Curator
Enric Verdú Parra

Director técnico del MARQ - **Director tècnic del MARQ**-
Technical Director of MARQ
Manuel H. Olcina Doménech

Director Gerente de la Fundación MARQ - **Director**
Gerent de la Fundació MARQ - **Director of the MARQ**
Foundation
Francisco Sirvent Belando

Jefe de la Unidad de Exposiciones del MARQ - **Cap de la**
Unitat d'Exposicions - **Head of Exhibitions Unit of the**
MARQ
Jorge A. Soler Díaz

Jefe de la Unidad de Excavaciones y Colecciones del
MARQ - **Cap de la Unitat d'Excavacions i Col·leccions**
del MARQ - **Head of Excavations and Collections Unit of**
the MARQ
Rafael Azuar Ruiz

PRODUCCIÓN EXPOSICIÓN
PRODUCCIÓ EXPOSICIÓ
EXHIBITION PRODUCTION

Unidad de Exposiciones del MARQ - **Unitat**
d'Exposicions del MARQ - **Exhibitions Unit of the MARQ**
Juan A. López Padilla
José L. Menéndez Fueyo
Teresa Ximénez de Embún Sánchez
Lorena Hernández Serrano
María Pastor Quiles

Audiovisual - **Audiovisual** - **Audiovisual**
Vdh Comunicación

Página web - **Pàgina web** - **Website**
Ignacio Hernández Torregrosa

Impresión del folleto - **Impressió del fullet** - **Pamphlet**
printed by
Imprenta Provincial. Diputación de Alicante

Impresión del panel - **Impressió del panell** - **Pannel**
printed by
Fotograbados

Seguridad - **Seguretat** - **Security**
Tomás Jiménez Pareja

Textos - **Textos** - **Texts**
Enric Verdú Parra

Traducción - **Traducció** - **Translation**
Enric Verdú Parra
Dan Miles

Fotografías - **Fotografies** - **Photos**
Archivo Gráfico del MARQ
Arxiu MAEF
Museu de Prehistòria de València
Museu Arqueològic Municipal "Camil Visedo Moltó",
Alcoi

Diseño - **Disseny** - **Design**
Vdh Comunicación

Impresión - **Impressió** - **Printed by**
Imprenta Provincial. Diputación de Alicante

Edición - **Edició** - **Published by**
Fundación C. V. MARQ